

„mert az emberiség iránti kötelesség nem engedi”

Kiss József Mihály: *Horvát hadifoglyok 1848/49-ben a Tisza mentén*

A Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár Alsószabolcsi Tiszai Árvízmentesítő és Belvízlevezető Társulat című fondjában az 1848-as hadi események során fogságba esett horvát hadifoglyok sorsának további alakulására vonatkozó iratok is vannak.¹ Hogyan és milyen célból kerültek a Tisza mellé ezek a hadifoglyok? Mielőtt válaszolnánk erre a kérdésre, röviden ismertetjük az előzményeket.

Mai napig a reformkor egyik nagy környezetformáló lépéseként tartjuk számon a folyószabályozások megindítását. Széchenyi István - már a Közlekedési Bizottmány elnökeként-, 1845. szeptember elején indult el Tisza menti körutazására, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kimozdítsa a holtpontról a Tisza-szabályozás ügyét. A régebbi nevén Tisza-Dobi Társulat szervezésének első eseményeként a helyi Andrassy-kastélyban 1845. október 9-én összegyűltek a szabályozásban érdekelt birtokosok mellett Bihar, Borsod és Szabolcs vármegyék-, a Nagykun- és a Hajdú kerületek-, valamint Debrecen város képviselője. Az ülésen felszólalt Széchenyi mellett többek között Vasvári Pál is. A beszédek hatására a résztvevők többsége elhatározta, hogy a Tokaj és Tiszafüred közötti folyószakasz töltéseinek megépítésére társaságot szerveznek², melynek elnökévé a birtokai révén leginkább érintett Andrassy Gyulát választották.³ Széchenyi 1846. január 20-ára Pestre hívta össze a vidéken megalakult egyesületek képviselőit, ahol elhatározták egy tiszavölgyi társulat megalakítását.

A társulat későbbi jelentőségét jól jellemzik az alábbi adatok; működési területe 205.205 hektárra terjedt ki, az általa fenntartott töltések hossza 205.6 km, csatornáinak hossza pedig 59.5 km.⁴

A levéltárban őrzött iratok között található a „társulati könyv” kiadásához készített rövid történelmi összefoglaló⁵ szerint „az összes Tiszavölgyön 1846 évben megindult és azóta folyamatosan fejlődött üdvös mozgalom ... az érdekelt hazafiak buzgó tevékenysége ... oly nagyszerű művet alkotta, eredményében oly páratlan sikerét mutatja a hazafias áldozat készségnek és kitartásnak, mely méltán bámulatra ragadja a Tisza mellékét korábban ismerőt s melynek idve egy új honfoglalással ér fel, midőn munkálatai által ... mintegy 2 ½ millió hold földet hódította meg az emberi szorgalom”. E munkálatok „egyik jelentékeny tagja az alsószabolcsi tiszaszabályozó társulat”. Ez a társulat volt az első az egész Tisza-völgyben, 1845 második felében szervezték meg. Működése 1846-ban kezdődött, s hogy „minő arányban és sikerrel folytak” ezek a munkák, „igazolja azon körülmény, hogy a Dobtól Polgárig és a polgári révtől vezetett kereszt töltés által mintegy 23 község határán, - az 1848-49-iki mozgalmak miatt beállott munka szünet daczára is, - közel 300.000 holdnyi ártér lőn a Tisza áradásaitól már 1853-ik évben felszabadítva”.⁶

Fentebb ismertettük a Kovács Sámuel társulati igazgató által szerkesztett kötetet néhány

1 KvVL IX. 5. Az iratanyag az 1845-1948 közötti időszakot öleli fel, mennyisége 3.35 ifm.

2 Vö.: Deák Antal András: Széchenyi István szemleútja a Tiszán, tárgyalásai a Tiszavölgyben In: Széchenyi és a Tisza-völgy rendezése szerk.: Dunka Sándor és Fejér László Budapest, 1991. 35-41. p. A 33 aláíró közül egy sincs, aki Biharból vagy Borsodból való.

3 Vö.: Dunka Sándor-Fejér László-Papp Ferenc: A Közép-Tiszántúl vízi története Vízügyi Történelmi Füzetek 16. Budapest, 2003. 81. p.

4 In: A magyar árvízszabályozás története szerk. Ihrig Dénes, Budapest, 1973. 389. p. Az adatok az 1913. december 31.-i állapotot rögzítik, amely szerint területére nézve Magyarország harmadik legnagyobb társulatáról van szó.

5 Ez a szöveg az 1859. évi kiadvány aktualizált változataként egy új könyv számára készült, amint azt a „könyvbe való” (tartalom jegyzék) alatti felsorolás utolsó sora is mutatja („mi jöjjön a régi könyvből bele”).

6 Az adat az összes Tisza-völgy társulat munkájára vonatkozik.

fontosabb megállapítását.¹ A Kovács által leírtakból tudjuk, hogy a Társulatnak „levéltára” - helyesebben irattára - is működött. Azt írja ugyanis, hogy a Széchenyi által Pestre összehívott nagy gyűlés jegyzőkönyvét és a szerződést – melyet Desseffy Emil szerkesztett – mellékletként csatolja könyvéhez úgy, ahogyan azok „Társaságunk levéltárában taláthatnak”.² Az első három, és az ötödiktől kilencedikig számozott irat hiányzik, de a IV. szám alatt közölt „szerződvény”, mely szerint a „Tiszavölgyi Társulat Központi Választmánya kölcsönöz a Tisza Dobi Társulatnak a Dob-Szederkényi átvágás, s annak mindkét partjain töltés megtételére a műértők által előlegesen kiszámított kétszáz-ezer pengő forintot”- szerencsésen fennmaradt. Forrásaink közül több csak egykorú másolatban maradt ránk.

Az egykori társulat hiányosan fennmaradt iratai közül néhány az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeinek egy kevésbé ismert epizódjára, a horvát hadifoglyok történetére vonatkozik. Mielőtt azonban tovább mennénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a hadifoglyok közül a horvát területen élő szerbeket éppúgy horvátoknak írják a források, mint ténylegesen horvát etnikumú társaikat.

Jellasics támadása (szeptember 11.), a pákozdi csata (szeptember 29.), majd a bán seregeinek üldözése során (a menekülők október 8-án lépik át az osztrák határt), még inkább Roth tábornok ozorai fegyverletételénél horvát katonák estek fogságba, akiknek további sorsáról dönteni kellett.

Az egyik megoldást a László Károly tüzér hadnagy - később a Jobbparti Tiszaszabályozó Társulat mérnöke-, visszaemlékezésében olvashatjuk. Október 8-i bejegyzésében írja, hogy „Ozorán pihentünk. Ezen a napon kísértetett el a 8-9 ezernyi horvát fogoly a Hunyadi VI. és Zrínyi IV. század által hazájokba.”³ Az itt elfogott tisztekre azonban más sors várt. Görgey visszaemlékezésében az „ozorai példa” kapcsán azt olvashatjuk, hogy a tábornokokat és a főtiszteket fegyveres kísérettel Pestre indították.⁴ Utóbb Pestről 324 foglyot bocsátottak haza Tapolcán és Nagykanizsán keresztül.⁵

Még október elején Kőszegen szégyenünkre az is megtörtént, hogy Vas és Sopron megyei népfelkelők megtámadták a börtönt, ahol aztán 42 horvát hadifoglyot lemészároltak, két őket védő nemzetőrrel egyetemben. Még egy hasonló ügyet vizsgált a bukás után az osztrák hadbíróóság, az 1849-ben a délvidéki Fehértemplomnál történeteket.⁶ Feltételezhető, hogy mindkét esetben szerb etnikumú foglyokról van szó. A Honvédelmi Bizottmány bizonyos foglyoknak a komáromi várból való áthelyezése kapcsán elrendeli, hogy a rác foglyokat az esztergomi fogházba, s nem a laktanyába kell vinni, mert *ezek nem hadifoglyok, hanem elítélt rabok*.⁷

Más megoldásként szóba jött a honvéd seregbe való besorozás is. 1849 elején elrendelték a horvát foglyok összeírását oly módon, hogy akik hadi szolgálatra képtelenek, azokat elbocsássák.⁸ Azt is meg kellett állapítani, hogy ki határőr és ki népfelkelő, mert az utóbbiak kedvezőbb elbírálás alá estek. Természetesen tudták ezt az érintettek is, így egy csoportjuk, amikor vonakodott a magyar államra felesküdni, azaz honvédeknek állni, akkor határőrnek mondta magát, utóbb viszont a

1 Kovács Sámuel: A Tiszaszabályozási Észak-Bihari (volt Alsó-Szabolcsi) Társulat könyve Debrecen, 1859. Továbbiakban: Kovács

2 Kovács 9. p.

3 László Károly: Katonai életem Budapest, 2001.

4 Görgey Arthur: Életem és működésem Magyarországon 1848/49-ben Budapest, 1988. I. kötet 182. p.

5 Hangodi László: Tapolca, egy zalai mezőváros a szabadságharcban Honismeret 2001/7.

6 Az adatot Dr. Lenkefi Ferenc kollégámnak köszönöm.

7 Kossuth Lajos összes munkái XIII. Kossuth Lajos 1848/49-ben III. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén Első rész 1848 szeptember-december Sajtó alá rendezte Barta István Budapest, 1952. OHB 1848:4777. sz. irat Továbbiakban: Kossuth Első rész

8 Kossuth Lajos összes munkái XIII. Kossuth Lajos 1848/49-ben III. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén Második rész 1849. január 1-április 14. Sajtó alá rendezte Barta István Budapest, 1953. OHB 1849:355, 1849:1084 Továbbiakban: Kossuth Második rész

könnyebb szabadulás reményében pedig úgy nyilatkoztak, hogy ők népfelkelők.¹ Csányi László erdélyi kormánybiztos egyébiránt szívesen vette volna szolgálatra alkalmas római katolikus vallású foglyok Kolozsvárra küldését.² Annak megállapítása, hogy a foglyok milyen arányban jelentkezhetnek honvédnek, még hosszas kutatást igényelne. Annyit azonban már ma is elmondhatunk, hogy Debrecenben 34, többnyire határőrvidéki „rendes katona” közül 13-an ajánlkoztak honvédnek. A 63. honvéd zászlóaljba pedig 43 főt terveztek besorozni.³ 1849 január közepén a Balmazújvárosról szabadon engedett 884 közlegényt százas csoportokban, útlevéllal és tíz napi élelemmel ellátva küldték vissza hazájukba.⁴ Az elbocsátottaknak azonban esküt kellett tenniük, amely szerint „magyar hon ellen soha fegyvert nem fognak”.⁵

Mindezek fényében bátran elmondhatjuk, hogy a magyar bánásmódot nem a lelketlenség, hanem inkább a címben jelzett gondoskodás jellemezte. Az igazsághoz persze az is hozzá tartozik, hogy Kossuth már az orosz beavatkozás megindulása után, Kisújszálláson való átutazása során amint híret veszi Kebeley százados térparancsnoktól, hogy az ott és „Túrkevén lévő 800 főből álló osztrák foglyok közül a horvátok nyakas ellenmondások, minden tőlök megkívánandó dolgozásra”, kijelenti, hogy „akik az álladalom részére nem akarnak dolgozni, és ellen szegik magokat a rendeletnek, agyonn lövessenek!”⁶

S ezzel eljutottunk a fogolykérdés megoldási lehetőségei közül ahhoz a ponthoz, amikor a vízügy történet egy másfajta áttételen keresztül is bekerül a köztörténetbe, nevezetesen az állam számára végzendő hasznos munka révén.

Az alsószabolcsi társulat olyan kéréssel fordult a kormányhoz, hogy a folyamatban lévő szabályozási munkálatok folytatására hadi foglyok segítségét is igénybe vehessék. Ehhez a kormány hozzá is járult azzal a kikötéssel, hogy a foglyok „szükséges elhelyezéséről, őrzéséről, alkalmazásukról, egészségi és élelmezési állapotukról ... gondoskodjanak”. A rendeletben 1.250 fő átadásáról esik szó.⁷

Ennek ismeretében Drevenyák Ferenc és Frank Antal⁸ kormánybiztosok úgy intézkedtek, hogy a kormány által Miskolcra szállítandó foglyok közül egy 620 fős és egy 330 fős csoport Koller József társulati pénztárnok, illetve Eggert József segédmérnök vezetésével Szerencsig, illetőleg Tiszalucig jusson el október 29-én. A foglyok továbbszállításához a szekereket és az őrzéshez a nemzetőröket az érintett községek biztosítsák.⁹

Mindezek után Frank Antal kormánybiztos a községek panaszára válaszolva kijelenti, hogy bár felsőbb utasítást még nem kapott, „mivel az idő mostoha, vagy a lakosok kételkedjenek, vagy a horvát foglyok szenyvedjenek, az ... eddig kiszolgáltattott kenyér, és hús részleteket együtt naponta

1 Hadtörténelmi Levéltár Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc iratai 12/172 és 13/216 sz. Továbbiakban: HL

2 Kossuth Második rész OHB 1849:1027

3 H L 13/208 és 13/401. sz.

4 Kossuth Második rész OHB 1849:1543

5 Kossuth Második rész OHB 1849:1629

6 HL 34/97. és 34/188. sz.

7 KvVL IX. 5. A Honvédelmi Bizottmány 1229/E sz. utasítása Drevenyák Ferenc társulati alelnökhöz és Frank Antal igazgatóhoz 1848. október 18-án. Egy másik utasítás szerint (nov. 7.) az igazgatóság a „foglyokból a lehető legnagyobb számot vegye által ... a kiérdemelt munka bére nekik beszámíttassék s ebből élelmezések fedeztessék” In: Kossuth Első rész OHB 1848:2479

8 Frankról tudjuk, hogy 1800-ban Tatán született és az egyetem mellett 1782-ben alapított mérnökképző intézetben, az Institutum Geometrico-Hydrotecnicumban tanult 1826-29 között. In: Fodor Ferenc: Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyében a kiegyezés koráig végzett felmérési munkálatai és azok eredményei Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára műszaki tudománytörténeti kiadványok 8. sz. Budapest é. n. 41. p.

9 KvVL IX. 5. Az utasítás Taktakenézen kelt október 23-án, a nemzetőrök létszámát” legalább” 250 főben állapították meg. A nemzetőröket Gesztely, Kak, Onga és „még néhány közellévő helységekből” kell kiállítani.

és fejenként 5 pengő forintot számítva kifizettem”.¹

Általános irányelvként fogalmazódott meg az, hogy a foglyokat „katonai módon élelmeztesék”,² és szállásolják el. Számukra naponta fél font marhahúst és fél font kenyeret adjanak. Arra pedig különösen ügyeljenek, hogy „a gazdasszonyok, ahol a foglyok szállásoltatnak, azoknak az ételt jól főzzék meg, és a foglyok rendes ételekkel tartassanak.” Az élelmezés költségei a Társulati pénztárból fizették. A főzés árát a megye határozza meg, s azt a jövő évi adóból leszámlítják.³ Egy elszámolás szerint a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy 78 Tiszalökön beszállásolt fogoly három napi ellátására a kenyér mellett 117 font húst fordítottak.⁴ Az elhelyezés során törekedtek a megfelelő körülmények biztosítására. Drevenyák Ferenc kormánybiztos úgy rendelkezett, hogy „, ne hogy ... a hadi foglyok a be állott idő viszontagságai miatt szenyvedni kénytelenítessenek, ... felelősségem alatt meghagyom, ... mi szerint a helységekből tanyázó” foglyokat a rendelet kézhez vételével egy időben a lakosságnál arányosan szállásolják be.⁵

A mostoha időjárási viszonyok mellett többen megbetegedtek, számukra Tiszalökön állítottak fel kórházat, melyet Sztarek Rudolf rendes orvos vezetett.⁶ A betegek száma november 24-én 31 fő volt, addig a napig tizenegyen haltak meg. A jelentés szerint „a kórház szalmával, ágyakkal és tűzi fával jó darab időre el van látva”.⁷

A Tisza szabályozásához rendelt foglyok további sorsára egy rövid utalást találtunk. Egy részük eszerint Egerbe került, s ott őrizték őket tovább.⁸

Egy másik tudósítás szerint a Békés megyében 9 településen szétszórva közel 2000 fogoly már 6 hónapja szenved a háború viszontagságait, télen ide-oda hurcoltatva. Egészségi állapotuk annyira leromlott, hogy járvány veszély alakult ki, s közülük 156-an már meghaltak. A veszély elhárítására a megyei tisztifőorvos több javaslatot tett a védbizottmánynak, amely a foglyok felkeresésére utasította.⁹

Annak megállapítása, hogy nekik közük volt-e a Tisza-szabályozáshoz kirendelt foglyokhoz még további kutatásokat igényelne.

Végezetül még annyit, hogy horvát foglyokat munka erejét nem csak a Tisza szabályozásnál próbálták kihasználni. Patay István több Szabolcs megyei birtokos nevében kérte a Honvédelmi Bizottmánytól, hogy a „hadi szolgálatra alkalmas horvát foglyok, a helyett, hogy haza bocsáttatnának, adassák át nekik, készek levén elvállalni azok élelmezését és fizetését”. A Bizottmány utasította is Katona Miklós őrnagyot, hogy „amennyit kívánni fognak, adasson Ön át az illetőknek”.¹⁰ Kraszna vármegye feliratban panaszkodott a beszállásolások miatt. A panasz részben meghaladásra talált. A leirat szerint Kraszna tartson meg 200 foglyot, a többiek pedig Közép-Szolnok több magyarlakta helységében (Zsibó, Hadad) helyezték el. A folytatásban itt is arra szólít fel a Honvédelmi Bizottmány, hogy a vármegye „a most bekövetkező tavaszi munkák alkalmával igyekezzen a foglyokat magánosok közt felosztani dologra”.¹¹

Az országglakók hasznát tekintve, ezt egy mindenképpen humánus megoldásnak tarthatjuk.

1 KvVL IX. 5. Szederkény (Tiszaszederkény ma Tiszaújváros) és Palkonya (ma Tiszapalkonya) előljáróit felszólítja, hogy hetente küldjenek valakit Taktakenézre (Takta Kenyiz) a pénztárnokhoz az elszámolással, ahol nyugta ellenében felvehetik a nekik járó összeget.

2 KvVL IX. 5. Drevenyák Ferenc november 20-án Tiszakenézen, Szederkény helység előljáróihoz intézett levele.

3 KvVL IX. 5. Drevenyák Ferenc december 2-án Tiszakenézen, Tiszaluc előljáróihoz intézett levele.

4 KvVL IX. 5. Tiszalök község kimutatása 1849. január 18.

5 l. 1. sz. jelzet

6 KvVL IX. 5. Sztarek 1848. november 29-én írt jelentése Drevenyák Ferencnek.

7 KvVL IX. 5. A tiszalöki jegyző 1848. november 24-i jelentése felsorolja az elhunytak neveit.

8 Kossuth Első rész OHB 1848:5803 sz. A horvát foglyok csak maradjanak Egerben. ... Azoknak a ... foglyoknak egy csapatáról van szó, akiket november elején a Tisza szabályozás munkálataihoz vezényeltek.

9 Olvasókönyv Békés megye 1848/49-i történetéhez vál. Jároli József Gyula, 1998. 76. sz. irat

10 Kossuth Második rész OHB 1849:2001 sz.

11 Kossuth Második rész OHB 1849:3169

Végezetül álljon itt az Országos Honvédelmi Bizottmány Drevenyák Ferenc kormánybiztoshoz szóló rendeletének betűhív szövege.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke Drevenyák Ferentz Alsó Szabolcsi Tiszai osztály AI Elnökének

A Szabolcsi Osztályba leküldött horvát hadi foglyok egészségi állapota iránti hivatalos tudósítás következtében önnek ezennel meg hagyatik, hogy mi után ezen hadi foglyok elszállásolása és élelmezése a be állott téli idő viszontagságai miatt, más intézkedéseket igényel, tegye magát érintkezésbe Szabolcs, Zemplén és Borsod fő ispány, és illetőleg Kormány Biztosaival, s azoknak közben jöttével rendezze úgy a szállásolás ügyét, hogy azon horvát foglyok kellő arányba a lakosok közt fel osztva helységenként katonai módon szállásoltassanak, mert az emberiség iránti kötelesség nem engedi hogy illy időkben a hadi foglyok istállóban, csűrökben s etc. szállásoltassanak.

Illetőleg a hadi foglyok élelmezésére megjegyzendő az, hogy a hadi foglyok álladalmi költségen tartattnak itt, a Tisza szabályozási munkára tsak azért adattak át, hogy a biztosabb elhelyezés, és olcsóbb élelmezés mellett az ottan teendő munkák folyó ára, a Társulatnak be tudván, ezzel az álladalom terhe némileg pótolassék, és ez által is a tartás terhei némileg kissebbedjenek, ehhez képest az élelmezés díjját akkép kell megszabni, hogy a rendes katonaság tartásának árát semmi esetre felül ne múlja, az elszállásolás alkalmával pedig hatóságilag meg kell szabni a fizetendő élelmezési pótléket.

Figyelmeztesse ön mind a hatóságot, mind a lakosokat arra, hogy még más vidéken az országba csak nem kivétel nélkül olly nagy számú katonaság van be szállásolva, hogy a mostani körülmények között felette terhes áldozatokkal nyomatik, más vidékek lakossága azon szerentsébb vidékeknek melly az ellenségtől távol tellyes békébe él, aránylag igen tsekély terheltetése az, hogy a hadi foglyok be szállásolása oda tétetett át, és ez jelen időkben aránylag olly csekély teher még, hogy ezen helységek lakossainak hazafi áldozat készségétől méltán meg várja a Haza, hogy ezen aránylag csekély terhet örömet hordozándják, a Hazáért a béke helyre áltáig.

Az élelmezési díj pótlék az illető hatóságok által folyó adóba leendő beszámítandó. Pest November 15-én 1848. az Országos Honvédelmi Bizottmány Elnöke Kossuth Lajos m. p.